

BOGNÁR LÁSZLÓ–CSIZMADY ADRIENN

A FALVAK HELYZETE – KÖZHANGULAT FALUN

Az MTA Szociológiai Intézet 2004-ben a Miniszterelnöki Hivatal megbízásából kiadványt jelentetett meg Bognár László és Csizmady Adrienn szerkesztésében, Falupolitikai változatok címmel. A következőkben a kiadványból az összefoglaló részt közöljük.

ÁLTALÁNOS HELYZETKÉP

Az elmúlt hatvan évben háromszor alakították át a falvak gazdaságát. A mezőgazdaság átszervezésében mindhárom esetben figyelmen kívül hagyták a gazdasági logikát. A fő szempont politikai volt. A politikai nyomás minden esetben a falvakon kívülről érkezett. A politikai nyomás következtében teljesen szétesett a munkamegosztás, a tulajdoni, a gazdasági és politikai hálózati rendszer. Az elmúlt hatvan évben háromszor kellett újjászervezni a falusi társadalom életét politikai megfontolások alapján. Megszűntek és újjáalakultak presztízscsoportok. Új értékek honosodtak meg politikai nyomásra.

Az elmúlt hatvan évben az iparosítási hullámoknak megfelelően kétszer-háromszor felgyorsult a falusi lakosság mobilitása. Jelentős tömegek váltak ki a falusi társadalomból. A nyolcvanas évekre a munkások közel fele falun élt.

A hetvenes évek közepétől a mezőgazdasági tevékenység jövedelmező vállalkozás lett. A nagyüzemek integrációs tevékenysége következtében a családok jelentős jövedelemre tudtak szert tenni. Elterjedt a kétlaki család. A férfi dolgozott az iparban, az asszony a mezőgazdaságban. Az ilyen szerkezetű családok jövedelme 20–30 százalékkal haladta meg a homogén családok jövedelmét. Mivel ekkor a jövedelmet nem lehetett termelési eszközökké változtatni, a falusi lakosság a jövedelmét elfogyasztotta. A 70-es és 80-as években a falusi lakosság életszínvonala jelentősen megnőtt. (A falvakban az új házak zöme ebben az időszakban épült) A 90-es évek változásai, a mezőgazdasági termelés és jövedelem visszaesése egyértelműen egy kedvezőbb helyzet után következett be.

1989 előtt politikai nyomásra törekvés volt az „egységes paraszti osztály kialakítására”, a nagyüzemi bérmunkás típusú munkavállaló általánossá tételére.

A termelőszövetkezetek szervezése következtében a családok a vagyonukat elvesztették. A vagyonukat elvesztő családok többsége kiheverte, beletörődött a tsz-szervezés következményeibe. A korábbi vagyonos társadalmi csoportok érintettjei nagyrészt meghaltak. A rendszerváltással párhuzamosan megkezdődött a kárpótlás a falvakban. Az örökösök igényeit a kárpótlás nem elégítette ki. Úgy kapták vissza korábbi vagyonukat, hogy az nem lett az övék (lásd a kárpótlási jegyek árfolyamát).

A hetvenes évek elejétől a települések szerkezetét is megpróbálták átszervezni. Ez az átszervezés több hullámban zajlott. Ennek eredményeként csökkent a főváros súlya, nőtt a megyék szerepe. A falvak sorsában csak kismértékű változás történt. A területfejlesztés megyeközpontú lett.

Az EU-csatlakozás ismét új helyzetet teremt a vidék, a mezőgazdaság számára. A jelentősen visszaeső mezőgazdasági termelés mellett új források nyílnak meg a falvak számára. Ezen lehetőségek kihasználása a falvak vezetése számára még bizonytalan jövőt jelent.

A napjainkig lezajló események teljesen átalakították a falusi-paraszti életviszonyokat. A történeti parasztság gyakorlatilag eltűnt a falusi életből. A régi paraszti életforma, a családi munka közösség-szervező ereje, a hagyományos tekintélyek megszűntek. Az átalakulás felszámolta a régi viszonyokat, de nem alakult ki egy elfogadott új élet- és közösségi forma. Nem szerveződtek meg új társadalmi csoportok, nem szilárdult meg új presztízrendszer.

A falusi lakosság átmeneti helyzetben van, ennek minden előnyével és hátrányával. A falvak lakossága utat keres egy nyugodtabb, élhető világhoz. Sajnos ehhez nem alakult ki sem a gyakorlatban (követhető példák), sem az elméletben elfogadható eszmerendszer. Településeink közel felén, 1500 településen élnek 1000 főnél kevesebben.

A falvak és a bennük élők sorsa bizonytalan. A bizonytalanság életérezése a szuburbanizált falvakat leszámítva általánosnak mondható.

Az új tulajdonosi viszonyok létrehozásával egy, a szövetkezeti nagyüzemek előtti tulajdonszerkezeti formát hozott létre a politika. Elkerülhetetlen a piaci logika alapján a kisüzemek egy jelentős részének elbukása a versenyben. Ezzel más körülmények között, de előáll a történelemben újra a „kisparasztok” földtől való elválasztásának – társadalmilag sok keserűséget hordozó – folyamata.

A hagyományos tájékozódási pontok majdnem teljesen eltűntek. A nyilvánosság terei nem nyújtanak segítséget a települések bizonytalanságának megszüntetéséhez.

1. A politikusok egymásnak ellentmondó programjai csak növelik a bizonytalanságot.
2. A vidékfejlesztés irányítása rendkívül szétagolt. Három minisztérium, két tárca nélküli miniszter, három országos szervezet, egy politikai államtitkár vesz részt a vidékfejlesztés irányításában.
3. A szakmai és tudományos műhelyek között is megosztottság van (egyetemek, kutatóhelyek).

A gazdasági, politikai, tudományos körök informális kapcsolatai is megosztottak.

A tényadatok megismerésére sincs igazán lehetőség. Korábban a KSH Társadalomstatisztika Főosztályán *Andorka Rudolf* és *Harcza István* vezetésével széleskörű adatgyűjtés folyt a vidéki társadalomról. Ez az adatgyűjtés majdnem teljesen megszűnt. A Szövetkezeti Kutató Intézetben *Gyenes Antal* vezetésével jelentős elméleti falupolitikai kutatások folytak (*Juhász Pál, Magyar Bálint*). Ez a kutatóintézet megszűnt. Valójában két részterületen folyik jelentősebb kutatómunka, az MTA regionális kutatóintézeteiben és az Agrárgazdasági Kutatóintézet vidékfejlesztési igazgatóságán. Ezek az intézetek azonban nem a falvak helyzetének egészét, hanem egy-egy részterületét vizsgálják.

A valóság alaposabb megismerése miatt szükség lenne egy, a falut „főhivatásszerűen” vizsgáló kutatóhely létrehozására. Ez lehetne önálló intézmény is, de első lépcsőben szükséges valamilyen koordináció a most folyó szétagolt kutatómunkában.

VÁLTOZÁSOK A FALVAK TÁRSADALMÁBAN

A falvak életének központi problémája a gazdasági helyzetük. Az elmúlt tizenöt évben a falvak jelentős részének kapcsolata az országos gazdasági munkamegosztással meggyengült, vagy lényegében megszűnt. Az iparban végrehajtott privatizáció következtében a munkaerő egy részét elbocsátották. Az így munka nélkül maradók jelentős része faluról bejáró munkás volt. Ezzel párhuzamosan a mezőgazdaság jelentős visszaesése, a kárpótlás következtében átalakuló birtokviszonyok is a helyi munkaalkalmakat szűkítették. A falvak kétlaki családjainak zömét érintette ez a változás. Minél kisebb lélekszámú egy település, annál több olyan család található, amelyekben nincs rendszeres kereső. A kétszáz főnél kisebb falvakban a családok 60 százalékában, a kétszáz és ötszáz közötti lakosú falvakban 52 százalékában, az ötszáz és ezer közötti lakosú falvakban pedig 49 százalékában nincs kereső. Budapesten ez a szám 39 százalék.

Gyengült a falvak gazdasági funkciója. A rendszerváltás egyik vesztes csoportja a kislefalu lakossága. Ezek az aprófalvas települések fél karéjban Magyarország délnyugati részétől az ország észak-keleti részéig húzódnak.

A lakóhelyek önkormányzatainak a politikai, jogi függetlensége még európai mércével mérve is jelentős. Ezzel párhuzamosan azonban a lehetőség kihasználásához szükséges pénzügyi feltételek nem állnak rendelkezésre.

A mezőgazdaságban mintegy 240 000 gazda került regisztrálásra. A gazdák egy jelentős része őszintén hitt a politikai ígéreteknek. Az elmúlt években e gazdaságok tulajdonosai sok munkát fektettek be, hitelt vettek fel és beruházást eszközöltek gazdaságukba. Ezek között jelentős részben vannak olyan gazdaságok, amelyek előreláthatóan nem tudják az árutermelés feltételeit teljesíteni az új piaci feltételek között. A mezőgazdasági termékek piaci szerkezete alapvetően megváltozott. Növekedett a feldolgozott termékek aránya, az értékesítés egyre inkább csak a kereskedelmi mennyiség tekintetében biztosított, nőtt az előkészítő szervezetek szerepe stb.

Az EU-ba korábban belépett országok tapasztalatai szerint az eredetileg meglévő gazdaságok 10–20 százaléka maradt meg 5–10 éves tagság után. Ha a magyar mezőgazdaság helyzetét jobbnak vesszük, akkor is potenciálisan százezres nagyságú az árutermelésből kieső gazdaságok száma.

A vidéki gazdaság egyik húzó tényezője a profizionálissá vált tőkés nagyüzem. Napjainkra kialakult úgy két-három ezer olyan modernizálódó nagyüzem, amelyek a piaci feltételeknek eleget tudnak tenni. A tőkeviszonyok erősítésével ez a vállalkozási csoport lehet az alapja egy, a falvakban kialakuló gazdasági erőcsoportnak.

A falvak, különösen a kislefalu tőkevonzó szerepe elenyésző (képzetlen munkaerő, rossz infrastruktúra, stb.). Ezért a falvak gazdasági helyzetén leggyorsabban a városokban befektetett tőke munkaerővonzó szerepének erősítésével lehet javítani. Alapvetően a városok iparának helyzete határozza meg (úgy, mint régen is) a falvak gazdasági helyzetét.

DEMOGRÁFIAI HELYZET

A falvak talán egyik legnagyobb problémája a folyamatosnak tűnő elvándorlás. A falvakat az elmúlt tizenöt évben igyekeztek elhagyni a munkaképes korú fiatalok. A me-

zőgazdasági nagyüzemek felszámolásával a korábban jelentős társadalmi feladatokat ellátó agrárértelmiségiek túlnyomó többsége is elhagyta a falvakat (kb. az egyharmaduk maradt). A mezőgazdasági tőketulajdonosok is igyekeznek városi körülmények közé kerülni. A helyi elitek a gyerekeiknek már városi szolgáltatásokat igyekeznek vásárolni. Amennyiben a tulajdonosok maradnak is a falun, a gyerekeiknek már városi lakást igyekeznek venni. A város felé főleg a lánygyermeknek orientálódnak. Ez hosszabb távon felboríthatja a nemek közötti egyensúlyt.

A tartósan kilátástalannak tűnő helyzet lenyomata jelentkezik az egészségügyi helyzetben. Romlik a mortalitás, növekszik az alkoholizmus, fokozódik a deviáns viselkedés, növekszik a mentális betegek száma.

Csökken a termékenység. Ebből a szempontból a roma közösségek kivételek. Ezeknél a termékenység magas.

A fiatalok elvándorlása következtében a falusi korfa igen gyorsan öregszik. Súlyában megnövekedett az ötven éven felüli munkából kiesettek aránya. Általános felfogás szerint a kisközségek lakosainak e csoportja számára a munkába való ismételt bekapcsolódás szinte lehetetlen. Több jel mutat arra, hogy egy tartósan kedvezőtlen helyzetbe került réteg alakult ki.

SZOCIÁLPOLITIKA

A kis falvak jelentős részénél az egyetlen biztos jövedelmi forrás a szociálpolitikai juttatás. Emiatt az állami szerepvállalás e településeken elengedhetetlen. Kimondatlanul a mezőgazdasági támogatás egy része is szociálpolitikai jellegű.

A korábbi mezőgazdasági nagyüzemek politikai megfontolásból jelentős szociális funkciót is vállaltak. Az új tőkés üzemek szociális érzékenysége sokkal kisebb. Mind a falvak között, mind a falvakon belül erős polarizáció ment végbe. Alakulnak a „gazdag és a szegény gettók”. (Ferge Zsuzsa)

Kezdeti jelei mutatkoznak annak, hogy a kislefalvakban leszakadt társadalmi rétegek újratermelődhözhetnek. Jelentkezik a második generációs munkanélküliek egyelőre még szűk rétege, a még túrható helyzetben levő rétegek vagyontelődési lehetőségei a vége felé járnak, a városi szegények „önszántukból”, és a városok ösztönzésére áramlanak a kis falvak felé.

A VÁROS ÉS A FALU VISZONYA

Nincs elfogadott településpolitikai koncepció. A települések fejlesztésének állami irányítása bonyolult. Több minisztérium, tárca nélküli miniszter és országos hatáskörű szerv vesz részt az irányításban.

A városok érdekérvényesítő szerepe ellen a falvak csak nagyon kismértékben tudnak védekezni. Ezért a városok megkísérik problémáikat áthárítani a falvakra. A rendszerváltás legnagyobb vesztesei, legnagyobb nyertesei költöznek a falvakba. Az előbbieket a zsákfalvakba, az utóbbiakat a városok környéki agglomerációba. A városok működtetésének problémáit a falvak rovására kísérik megoldani: a szemét lerakásától a környezetszennyező tevékenység falura költöztetéséig. A munkaerőtartalék le-

rakataként kezelik a falvakat, amelyből ha szükséges merítenek, ha, nem akkor elbocsátanak.

A falvakról eltávozott értelmiségiek pótlását elvégzik a városok. A falvakban az értelmiségiek eltávozásával tudásdeficit alakult ki. Ennek ma még beláthatatlan következményei lehetnek. Manapság ennek leglátványosabb eredménye, hogy a megnyíló források elérése érdekében írandó pályázatokra képtelenek a helyi önkormányzatok. A pályázatok megírására már elkezdődött a városi értelmiségi csoportok felkészülése.

A helyi értelmiségnek fontos közösség-szervező funkciója is lehet. A kulturális tevékenység majdnem teljes megszűnése miatt a falusi közösségekben a közösségi élet leállt. A valódi közösségeket jellemző identitás kialakulása ezért akadozik. A kisfalvakban az országos politikai szervezetek nem rendelkeznek számottevő közvetlen befolyással. A kis falvak többségében nincsenek politikai alapszervezetek. A politikai befolyás is általában a városokból érkezik. A falvak gazdasági és kulturális helyzete miatt az érdekérvényesítés lehetőségei korlátozottak.

Kialakulóban van a helyi „hatalmi elit”. A kis falvakban a polgármester rendelkezik a legnagyobb befolyással. Ennek alapja általában az állami támogatások szétosztása során kialakuló függelmi rendszer. Ahol megjelenik egy tehetősebb gazdasági vállalkozó – az esetek többségében városi lakos –, ott a hatalmi vetélkedés hamarosan a gazdaságot irányító javára dől el.

ÖSSZEFOGLALÁS

A magyar társadalmon belül a falvak lakosságának élethelyzete jelentős mértékben eltér a városi lakosokétól. A politikai egyenlőség mellett talán itt található az egyik legnagyobb társadalmi egyenlőtlenség. A falusi lakosság körében érezhető, egyelőre lappangó feszültség tapasztalható. A meglévő feszültség és az erősödő bizonytalanság jó háttérnek bizonyulhat a társadalmi tiltakozások megjelenéséhez.

A tiltakozások legaktívabb társadalmi csoportja az árutermelésből kiszoruló termelők lehetnek. Ez a csoport kedvezőtlen esetben elérheti az 50-100 ezer főt. Mivel az értelmiség döntő többsége és a tőketulajdonosok is elhagyták zömében a falvakat, e csoportok szervezettsége ma még alacsony. A veszély azonban fennáll, hogy politikai kezdeményezésre külső erők e csoportot aktivizálják.

A falusi szegény társadalmi csoportok e kezdeményezéshez szolgáltatathatják a szükséges tömeget, a közepes és nagyobb mezőgazdasági üzemek tulajdonosai, működtetői (akik a tényleges nyertesei az intézkedéseknek) pedig kihasználják az érdekérvényesítési lehetőséget. Úgy tűnik, hogy a potenciális szereplők már kialakultak. Ma még nincs általánosítható akarat a kedvezőtlen helyzet megváltoztatására. A tiltakozási folyamat megindulása ma még meggátolható, ha a résztvevőket egymástól elszigetelik.

A vidéki társadalomban több folyamat indult el, ezek távlatban olyan helyzetet eredményezhetnek, amelyek megoldása a demokrácia eszközeivel nehézkes lehet. A falvakban több kedvezőtlen folyamat együttes hatása összeadódhat. A szegénység elmélyülése, a romakérdés, az előregedés, a tőke vezérelte termelési folyamat kiterjedése, a tőke és az értelmiség faluról való kivonulása, az egészségügyi helyzet továb-

bi romlása, a kis értékű lopások terjedése stb. Ezen folyamatok megállítása az állam fontos feladata. A liberális államfelfogás e területen nem lehet érvényes.

A falusi helyzet változása napjainkig nem szerves fejlődésen ment keresztül. A politikai beavatkozás alapja mindig valamely politikai erő előnyszerzése miatt következett be. Ezért a falusi társadalom reprodukciója deformált volt. A jelenlegi, sokszínűen meginduló fejlődés alapkérdése, hogy újfent politikai megfontolásokból beavatkozunk-e a falusi társadalom életébe, vagy hagyjuk a fejlődési irányokat a maguk logikája szerint fejlődni, és ehhez nyújt a társadalom megfelelő segítséget.

Minél előbb szükséges egy társadalmilag elfogadott településpolitikai koncepció kialakítása.

Ebben dönteni kell a nem fenntartható kis falvak és a mezőgazdasági termelésből kiszoruló családok helyzetének megoldásáról. A pillanat kedvező, mert uniós tagságunk közösségi pénzek felhasználását is lehetővé teszi a problémák megoldására.